

מהאפל אל השחר

זיכרון והנצחה בקהילת הווה*

מנוחה כהן-אמיר

מבוא

מדוע כותבים אנשים את זיכרונותיהם? האם ובאיזו מידה יש בכלל חשיבות לאמת העובדתית ולמשמעותם של אירועי העבר עבור אנשי ההווה ועבור הכותבים? הזיכרון עצמו ממוקם בהווה ולא בעבר. הוא אינו משקף את העבר אלא את הסתכלותם ואת יחסם של הזוכרים מנקודת המבט העכשווית.¹ הפרספקטיבה שבעזרתה אנו בוחנים את העבר משתנה כל הזמן ומושפעת מן השינויים שאנו עוברים, מהתבגרותנו וממידע חדש המגיע לידיעתנו.² זיכרון העבר אינו אובייקטיבי. כל אדם, כל קבוצה וכל דור בונים אותו לפי צרכיהם.

למותר לציין כי הזיכרון מהווה רכיב מרכזי במורשת היהודית ובתודעה היהודית. אנו מצווים לזכור: "כי גרים היתם בארץ מצרים" - התורה מצווה לזכור את מצבנו כזרים וכעבדים, ואת ההצלה ממצרים "זכר ליציאת מצרים". יש מצוות שנועדו להזכיר לנו - מצוות ציצית, מזוזה, קידוש. עוד מצווה התורה: "זכור את אשר עשה לך עמלק". אנו נדרשים לזכור את חורבן בית המקדש - זיכרון והנצחה של טראומות של העם היהודי הם חלק מובנה מן המסורת הדתית של עם ישראל. מדוע התורה וחז"ל חוזרים ומצווים עלינו לזכור את העבר? דומה כי התשובה פשוטה היא - מפני שהעבר הוא התשתית לעתיד.

1 גרינברג, מחלוקת.

2 מרון, הרצאה.

* המאמר מוקדש לכבודם של הוריי, יהודית ויחזקאל כהן, חברי קהילת 'מניין הורים'.

זיכרון קולקטיבי והנצחה

מצוות הזכירה המוטלת על כלל ישראל מביאה לעיצוב של זיכרון משותף. כשקבוצה (או אומה) בונה את יחסה כלפי העבר המשותף, היא יוצרת זיכרון קולקטיבי. הזיכרון הקולקטיבי הוא מנגנון חשוב שאין כדוגמתו ביצירת הזהות הקולקטיבית של הקבוצה, הקהילה או האומה.³ בדרך כלל זיכרון קולקטיבי לא נוצר בתהליך מתוכנן על ידי גורם אחד. גורמים שונים בחברה פועלים על התפתחותו של הזיכרון המשותף ומשפיעים עליו. האינטראקציה ביניהם יוצרת את הזיכרון הציבורי המשותף.⁴ הזיכרון המשותף כולל רק חלקים ממה שאירע, מתייחס לאירועים מסוימים ומתעלם מאחרים. כיצד ומדוע קורה דבר זה? יש הטוענים כי אותם חלקים בעבר הנכללים בזיכרון המשותף נבחרו כדי לשרת אינטרסים של ההווה.⁵ דוגמה ידועה היא הבלטת הפרטיזנים ופועלים במלחמת העולם השנייה שנועדה לחזק את בניית האתוס הציבורי בדבר היהודי החדש, הלוקח את גורלו בידיו, ולא הולך כצאן לטבח. הנצחה המהווה מימוש של הזיכרון הקולקטיבי היא חלק בלתי נפרד מהבניית זהות קולקטיבית. כמו הזיכרון הקולקטיבי כך גם ההנצחה משקפת את צרכי ההווה של קבוצה - קטנה כמשפחה או רחבה כאומה. ההנצחה והזיכרון הקולקטיבי - לא זו בלבד שהם משקפים את ההווה אלא הם משמשים גם לעיצוב הזהות, להעשרת התרבות וליצירת מיתוסים של החברה: "על ידי הבניית דפוס מסוים של הנצחה הקולקטיב בונה נרטיב ביחס לעצמו, ובכך גם מגדיר את עצמו".⁶ פעולות הנצחה מתבצעות על ידי קבוצות ויחידים באמצעות הקמת אנדרטאות, ארגון

ספרי זיכרון והנצחה

יש להבחין בין ספרי זיכרונות לבין ספרי זיכרון והנצחה. ספרי זיכרונות הנשענים על אוטוביוגרפיה הם ספרים שאדם כותב בהם את זיכרונותיו, מספר את סיפורו שלו. יש גם ספרים העוסקים בקורותיה של קבוצה או של קהילה, ספרים המתמקדים בתיאור

3 בר-און, לזכור.

4 בר-און, לזכור; פרידלנדר, טראומה; באלף, קול שלא.

5 האלבוואכס, על זיכרון קולקטיבי; שוורץ, זיכרון קולקטיבי.

6 ויניצקי-סרוסי, רבין.

תולדותיה של קהילה ובמאפייני החיים בה. למשל: 'קהילת יהודי גלינא', 'בני עקיבא, לודו', או הספר 'ילדי כפר עציון' - קבוצת אנשים שיוזמה את כתיבת זיכרונותיהם המשותפים כילדים בקיבוץ במלחמת העצמאות. סגנון זה שונה מכתביה היסטורית רגילה שבה לכותב אין בדרך כלל קשר אישי למושא מחקרו. הספר מבוסס על מחקר שבוצע בשיטות מחקר מקובלות, והוא מציג אדם (הרצל למשל) או קהילה באופן אובייקטיבי ככל האפשר. ספרי זיכרון נועדו להנצחה של נושא הספר, והם נכתבים בידי קרובי המונצח. קיימים שני סוגים עיקריים של ספרי זיכרון: ספרי זיכרון אישיים, המנציחים את זכרו של אדם אחד ונכתבים בדרך כלל על ידי חבריו ומכריו, וספרי זיכרון של קהילות, הנכתבים על ידי בני הקהילה כדי לשמר את זכרה. להלן נציג דוגמה ייחודית לספר זיכרון שאינו משתייך באופן מובהק לחלוקה זו.

'מהאפל אל השחר' - ספר זיכרונות ייחודי

הספר 'מהאפל אל השחר' - קהילה זוכרת' מציג תופעה ייחודית בתחום כתיבת הזיכרונות. קהילת הווה שכותבת את זיכרונות השואה של יחידים שמוצאם מקהילות שונות. אנשים ששרדו את השואה בארצות שונות וחיים כיום בקהילה אחת מוציאים ביחד ספר המכנס זיכרונות פרטיים ממקומות שונים. זה איננו ספר זיכרונות של אדם פרטי, אך גם איננו ספר המתעד קורותיה של קהילה. בספר מכונסים כחמישים סיפורים אישיים של אנשים ששרדו את השואה בקהילות שונות ובארצות שונות באירופה.

מדוע נקרא הספר 'קהילה זוכרת?' - הקהילה שהוציאה את הספר לאור היא הקהילה שאליה משתייכים אנשים אלה כיום כאן בארץ, בירושלים. זוהי קהילת הווה, שחבריה חיים אמנם כיום באותה שכונה, אבל אין להם עבר משותף. קהילת בית כנסת 'מניין הורים - מימון' התארגנה והוציאה לאור את סיפוריהם האישיים של אלה מחבריה שהם ניצולי שואה. המימד הקהילתי בספר זה אינו נוגע להנצחתה של קהילה אלא לסיפורים אינדיבידואליים של אנשים ששייכים לקהילה בהווה. עם זאת הבחירה בשם זה לספר משקפת את יחסם של חברי הקהילה לנושא. הקהילה, שהיא קבוצה של משפחות הגרות בשכונת קריית משה בירושלים, מעוניינת להנציח את זיכרונותיהם של חבריה מן העבר הרחוק, מתקופת

7 א' כורץ, קהילת גלינא: 1473 - 1943 תולדותיה וחורבנה, ירושלים, תש"י; ד' שטרן, בני עקיבא, לודו: לדיוקנה של תנועת נוער בטרם שואה, ירושלים תשנ"ז; ע' ליבליך, ילדי כפר עציון, הוצאת כתר תשס"ז.

השואה, תקופה שבה עדיין כלל לא הכירו אלה את אלה, ובית הכנסת 'מניין הורים - מימון' כלל לא היה קיים.

סיפורה של הקהילה

מה מאפיין את הקהילה הזו? בית הכנסת הוקם בשנות השישים על ידי הורים שילדיהם למדו בבית הספר הממלכתי דתי השכונתי, בית ספר ע"ש הרב מימון. בשנים הראשונות התפללו במסדרון בית הספר, ואחר כך באולם הספורט בו. לאחר כעשר שנים זכו המתפללים להיכנס לבניין שנבנה במיוחד עבורם, העומד בחצר בית הספר. (את הבניין תכנן חבר הקהילה, אדריכל דוד קסוטו). גם סניף בני עקיבא פועל בחצר בית הספר. החיים הקהילתיים התרכזו סביב מתחם אחד שבו נמצאים בית הספר, בית הכנסת וסניף בני עקיבא. לא לכל קהילה עירונית יש מרכז גיאוגרפי - מתחם אחד לילדים, לנוער וגם למבוגרים. היום כשמדברים על 'המרכז' בשכונות מתכוונים בדרך כלל למרכז קניות. בשכונת קריית משה לא קיים עד היום מרכז קניות, לעומת זאת היא משופעת במרכזים דתיים רוחניים כגון ישיבת מרכז הרב, מכון מאיר ועוד. לימים קבע בשכונה זו גם הרב מרדכי אליהו את בית הכנסת שלו ואת מרכזו הרוחני.

לצד מוסדות תורניים כגון אלה שהוזכרו התקיימה כל השנים קהילת 'מניין הורים'. קהילה שמרבית ילדיה למדו בבית ספר ממלכתי דתי. קהילה שבני הנוער שלה היו חברים בבני עקיבא. קהילה שרוב חבריה נמנים עם הציונות הדתית הקלאסית.⁸ במשך השנים הייתה אמנם תחלופה של חלק מן התושבים, אבל רוב חברי הקהילה נמצאים שם כארבעים שנה. הם הגיעו לשם כשהיו בשנות השלושים לחייהם, גידלו ילדים ופיתחו קריירה. האווירה הדתית בבתים תאמה את רוח בני עקיבא. רוב הבנים שירתו בצבא, כל הבנות שירתו בשירות לאומי או בצבא - הציונות הדתית בהתגלמותה.

על שואה לא דיברו. בשלב מסוים הנהיגו בקהילה טקס ביום השואה, אולם זו לא הייתה קהילה שהשואה עמדה במרכז ההווה שלה.

אציג כאן מבט אישי. אני, שגדלתי בקהילה הזו, לא ידעתי על אנשים רבים שהם ניצולי שואה. זה לא היה נושא מרכזי. אנחנו, הילדים, לא חשבנו על ההורים של החברים שלנו כשונים מן ההורים שלא עברו את השואה. לא הייתה הרגשה של שוני בין המשפחות. לא דיברו על השואה או אולי אנחנו לא היינו רגישים מספיק.

8 אף על פי שבין חברי הקהילה היו גם רבנים, מעולם לא מונה אחד מהם לתפקיד רב הקהילה.

על הספר 'מהאפל אל השחר - קהילה זוכרת'

הרעיון להוציא אסופה של עדויות אישיות של חברי הקהילה הוצע על ידי חברת הקהילה, לאה גנזל, בתחילת שנות ה-2000. גנזל סיפרה את קורותיה כתאומה במחנה אושוויץ בטקס יום הזיכרון שהתקיים בבית הכנסת. נראה שההתעניינות והתגובות שזכתה להן בעקבות דבריה עודדו אותה להציע להוציא לאור את סיפוריהם של חברי הקהילה ששרדו את השואה.

כחמישים מחברי הקהילה נענו להצעה וכתבו את זיכרונותיהם. לא לכולם הייתה קלה הכתיבה ונדרשו ליווי, המְרָצָה ועידוד מצד צוות ההפקה והעריכה. חלקם אף החליטו לכתוב רק לאחר צאת הספר לאור. נראה כי התגובות של חברים ובני משפחה כלפי הספר הביאו את גל הכותבים השני לפתוח את סגור ליבם ולמצוא כוחות לכתוב את סיפורם. הסיפורים הנוספים וההתעניינות הרבה בספר, שכל חמש מאות עותקיו נמכרו, הביאו להוצאת מהדורה שנייה מורחבת. כל פרק בספר הוא סיפורו של אדם אחד, המתאר את קורותיו או מביא את סיפורה של משפחתו. בין הכותבים גם אנשים שלא חוו את השואה אבל הרגישו צורך להביא את סיפורם של בני משפחה שהיו שם, הורים או בן זוג. יש הפותחים בתיאור חיי משפחתם וקהילתם לפני השואה וממשיכים בתיאור השינויים והצרות עם הגעת הנאצים אל ארצם, ואת התלאות הנוראות שהם חוו. יש מי שבחר לתאר קטע מסוים משנות השואה ולא את כל התהליך. רבים מהכותבים מפרטים שמות של בני משפחה, מקומות ותאריכים. בספר מוצגות גם תמונות מהשנים שלפני המלחמה וצילומי מסמכים. נראה כי הכותבים רוצים לתאר בצבעים חיים את העולם שהיה ואיננו עוד. לעומת זאת תיאור הזוועות פחות מפורט ברוב המקרים. סיפורים רבים מתארים את דרכי ההצלה הפתלתלות ואת גלגוליהם של חלק מן השורדים עד קצווי עולם בדרכם לארץ ישראל. יש שכתבו לא על עצמם אלא על אלה שלא שרדו, ובכך הנציחו אותם.

מתילדה כהן-סראנו מציגה את נקודת המבט של ילדה קטנה בת שלוש באיטליה. היא מתארת את מקומות המסתור ששהתה בהם עם משפחתה בשנות השואה. סיפורה של חסיה מרקוס לוקח את הקורא אל סין הרחוקה, שם מצאו מקלט סבה וסבתה.

הפסיכולוג ראובן פוירשטיין משתייך לקבוצה שכתבה רק בשלב השני, לאחר צאת המהדורה הראשונה לאור. בפתח דבריו הוא מציין כי כל שנותיו כמעט לא הקדיש זמן לזיכרונות העבר. הוא שקע בהווה ובעתיד של מטופליו, גם כשהוא נענה להזמנה לכתוב, הוא לא תיאר את הימים הקשים שבהם שהה במחנה עבודה, אלא הוא בחר להתמקד בעבודתו עם יתומים ברומניה בזמן המלחמה ובתהליך הצלתו מרומניה בדרכו לארץ ישראל.

כותרות סיפורי העדות משקפות את צניעות הכותבים. רובן כותרות המבטאות את עובדת היות הסיפור מקרה פרטי, ללא ניסיון הכללה. לדוגמה: 'מזיכרונות ילדותי' - מלכה ידידיה, או 'תולדות ילדה יהודיה' - חוה כהן-ישר. יחד עם זאת יש גם כותרות המבטאות השקפת עולם או הכרזה של הכותב. למשל: 'משאול תחתיות לתקומה' - אבי קוסטליץ, או 'זכינו להינצל ואת ביתנו בנינו בישראל' - רבקה שפנייר.

עוצמתו של הספר היא בכך שהוא משלב את הפן האישי עם הפן הכללי. זו אמנם אסופה של עדויות אישיות, אולם הן מגיעות מכל רחבי אירופה. האוסף המזעזע של סיפורים שקרו במקומות שונים ממחיש לקורא את הסבל הפרטי בתוך כל ההיקף הנרחב של הזוועה. שני הדברים גם יחד מהווים ללא ספק עדות אל מול אלה המנסים להקטין את משמעותה של השואה ואת היקפה.

מדוע לא עסקו בנושא הזה בשנות השישים והשבעים? מה הביא לשינוי? מה הביא להתעוררות? מה גרם להם ליזום את הוצאת הספר הזה שנים רבות לאחר השואה? דומה כי אפשר להסביר את התהליכים שתוארו בקשר לקהילה הזו על ידי בחינת השינויים שחלו ביחסה של החברה הישראלית כולה לנושא השואה.

תמורות ביחס החברה הישראלית לשואה

בראשית ימיה של המדינה הייתה השתקה (או שתיקה) ביחס לשואה וביחס לניצולים. ניצולי השואה נתפסו כיהודי הגלותי, שגם אם לא הלך כצאן לטבח, נתפס כמי שלא הצליח לעמוד ולהילחם על נפשו. דמות זו הייתה כה שונה מן המיתוס הצברי. מיתוס שטופח עוד בעשורים של המאבק להקמת המדינה. הצבר הוא אנטייתיזה ליהודי הגלותי, יהודי המנותק משורשיו ומהווה התחלה חדשה. הסופר משה שמיר פותח את ספרו 'במו ידי' - פרקי אליק' במילים: "אליק נולד מן הים". אין לו הורים, אינו מהווה חוליה בשרשרת הדורות היהודיים. הצבר הוא היפוכו של היהודי מן הגולה: חילוני, קשור לאדמה, למקום - עובד את האדמה ומגן עליה. גבוה, חסון, בטוח בעצמו. העולים החדשים, ניצולי השואה ושורדיה, הזכירו לצברים ולהנהגה את המקום שממנו הם באו, ואותו הם רצו לשכוח. הצברים ציפו מן השורדים להשתלב בחברה הישראלית, להתאים את עצמם ולא להביא את רוח הגלות לכאן. העולים מצידם, ברצונם להשתלב, הבינו שהדרך הטובה ביותר לעשות זאת היא לא לדבר על מה שהיה שם אלא ללבוש מהר זהות צברית. חלקם אף השתלבו בעיצוב

התרבות הישראלית המתפתחת. כמו למשל דן בן אמוץ ואפרים קישון.⁹ סיבה ידועה נוספת להתעלמות ממצבם הנפשי הקשה של ניצולי השואה קשורה למאפיינים הקולקטיביסטיים של החברה הישראלית הצעירה. המדינה שלא מזמן קמה לא הייתה פנויה לשים לב לצרכי הפרט ולעסוק בהם. זו הייתה חברה ומדינה בתהליכי התהוות, שנמצאת תחת איום קיומי מתמיד וזקוקה לאזרחים שיתרמו לבניין הארץ ולביטחונה. הייתה ציפייה שכל מי שיכול להתגייס למשימות לאומיות ולהעמיד אותן לפני רצונותיו וצרכיו של הפרט - שיעשה זאת. לא היה פנאי להתייחס לניצולי השואה כמו גם לא להתרגש יותר מידי מפילתם של רבים במלחמת העצמאות. זו הייתה חברה מגויסת. לא היה לה זמן לעסוק בנופלים, בניצולים ובצרות. הפנים קדימה - לבנות, לפתח ולשמור על מה שיש.

כך התפתחה שתיקה סביב נושא השואה. השורדים התרגלו לשתוק. גם בלי זה ודאי היה להם קשה לספר. על אחת כמה וכמה בחברה שלא מעוניינת לשמוע. הזיכרונות הפרטיים אמנם הודחקו, אך במישור הפוליטי ציבורי התקיים דיון בנושאים שהייתה להם השלכה על קיומה של המדינה, כגון: הסכם השילומים עם גרמניה והחוק לעשיית דין בנאצים. הוקמו מוזיאונים ומפעלי הנצחה לשואה כחלק מן ההיסטוריה של העם היהודי, וכהצדקה לנחיצותה של מדינה יהודית כדי למנוע שואה נוספת. השואה הייתה מרכזית בתפיסת העולם הקולקטיבית של החברה והמדינה. אבל הסיפורים האישיים לא מצאו את מקומם בזיכרון הקולקטיבי הישראלי.¹⁰

נקודת מפנה ביחס כלפי השואה היה משפט אייכמן. מתוך הגישה הממלכתית, הרואה בשואה רכיב משמעותי בזהות הישראלית והיהודית, נתפס אייכמן והובא לדין בישראל. במהלך המשפט נחשף הציבור לעדויות אישיות, לסיפורים הפרטיים, שעד אז לא הקשיבו להם.

גישה זו המשיכה עד היום. יחד עם זאת, בצדה, במיוחד לאחר מלחמת יום הכיפורים, מתפתחת גישה שונה כלפי השואה: שימוש בשואה ככלי מרכזי להצדקת קיומה של המדינה ומלחמתה בכל אויב שהוא, הדגשת הגבורה במעשיהם של היהודים, הרחבת המושג גבורה לא רק למורדים ולפרטיזנים אלא גם לכל מי שהצליח לשרוד את התופת. גם גישה זו לא מתייחסת לסיפורים הפרטיים אלא עושה שימוש פוליטי בזכר השואה.

9 יבלונקה, שיח.

10 שפירא, השואה; יבלונקה, שיח.

כללית, עם התגברות המגמות האינדיווידואליסטיות בחברה הישראלית ניתן יותר מקום לסיפורים האישיים של שורדי השואה. אישי ציבור מספרים על הקשר המשפחתי שלהם לשואה. אחד מביטוייה של מגמה זו הוא הפרויקט 'לכל איש יש שם'. במסגרת פרויקט זה קוראים מעל דוכן הכנסת שמות של נספים בשואה. הופכים את השואה ממושג כללי לשמות פרטיים.

השינוי ביחסה של החברה הישראלית כלפי השואה יכול להסביר מדוע התעוררו חברי קהילת מניין הורים לכתוב את סיפוריהם האישיים. הסבר נוסף הוא גילם המתקדם של השורדים. אנשים מרגישים שעליהם לספר. עוד מעט לא יהיו כאן, וכבר לא יוכלו לספר. יחד עם זאת היום יש נכונות רבה של הציבור בכלל ושל הצעירים בפרט לשמוע ולדעת, במיוחד כשעוד אפשר לשמוע מפי מי שיכול עדיין לספר בגוף ראשון.

קהילות הווה הן קהילות של אנשים שחיים אמנם בהווה ביחד, אבל אין להם עבר משותף. באמצעות הספר 'מהאפל אל השחר - קהילה זוכרת' יצרה קהילת 'מניין הורים' הזדהות שהצמיחה שותפות מסוימת בזיכרונות העבר של חבריה. מפעל זה מעצב את זיכרון העבר של הכותבים והקוראים ומשפיע על עיצוב הזהות שלהם. שם הספר 'קהילה זוכרת' מבטא את היחס כלפי האנשים וכלפי סיפוריהם. זה לא עוד ספר זיכרונות, זהו ספר של קהילה שרוצה לדעת, לזכור ולהזכיר.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- באלף, קול שלא מ' באלף, קול שלא נאלם: עיצוב זיכרון השואה ודרכי הנצחתה בתנועה הקיבוצית, הוצאת הקיבוץ המאוחד ויד טבנקין 2008.
- בר-און, לזכור מ' בר-און, "לזכור ולהזכיר: זיכרון קולקטיבי, קהילות זיכרון", ומורשה", בתוך: מ' מייזל וא' שמיר, עורכים, דפוסים של הנצחה, משרד הביטחון תש"ס.
- גרינברג, מחלוקת ל' גרינברג (עורך), זיכרון במחלוקת - מיתוס, לאומיות ודמוקרטיה, באר שבע 2000.
- האלבוואכס, על זיכרון קולקטיבי
- ויניצקי - סרוסי, רבין ו' ויניצקי - סרוסי, "בין ירושלים לתל-אביב: הנצחתו של יצחק רבין ושיח הזהות הלאומית בישראל", בתוך: ל' גרינברג (עורך) זיכרון במחלוקת - מיתוס, לאומיות ודמוקרטיה, באר שבע 2000.
- יבלונקה, שיח ח' יבלונקה, "משיח פנימי לדיאלוג חברתי", בתוך: מ' נאור (עורך), צבא. זיכרון וזהות לאומית, ירושלים תשס"ז.
- מירון, דברים ג' מירון, דברים לזכר נועם כהן במלאת 13 שנים לנפילתו - הרצאה 20.2.2007.
- פרידלנדר, טראומה Saul Friedlander, "Trauma, Memory and Transference", in: Geoffrey Hartman (ed.) *Holocaust Remembrance - The Shape of Memory*, Blackwell, London 1994.
- שוורץ, זיכרון קולקטיבי Barry Schwartz, "Collective Memory and History", *The Sociological Quarterly*, 38 (3) 1997 pp. 375-377.
- שפירא, השואה א' שפירא, "השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי", בתוך: יהודים חדשים, יהודים ישנים, תל אביב תשנ"ז.